

М. В. Гаухман

**РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914):
ЧОТИРИ НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЕКТИ
В ОДНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ**

Вивчення історичного досвіду співіснування різних етнічних і конфесійних спільнот на українських землях є передумовою досягнення толерантності в міжетнічних і міжконфесійних відносинах в українській державі. Особливістю Правобережної України в складі Російської імперії було те, що цей регіон являв собою політичну арену чотирьох «національних проектів» – російського, українського, єврейського та польського. Змагання національних проектів між собою було виявом національного питання як загальної проблеми соціальної дійсності Російської імперії в «епоху націоналізму». Перша російська революція 1905–1907 рр. позначилася піднесенням національних рухів на імперських окраїнах. Відтоді національне питання, проблема російського націотворення та рівноправності російських підданих були усвідомлені російською владою й громадськістю як одна з ключових проблем громадсько-політичного життя, від вирішення якої залежало подальше майбутнє Росії в ХХ ст.

Сучасні теорії нації та націоналізму докладно розглядаються в однойменній монографії Г. Касьянова¹. Базовими для вивчення «епохи націоналізму» періоду націотворення й розгортання національних рухів є праці дослідників феноменів нації й націоналізму Е. Гелнера, Б. Андерсона і Е. Сміта, т. зв. «модерністів». «Модерністи» виступають проти примордіалістського розуміння нації, що призводить до отождолення етнічних і національних спільнот. «Модерністи» виходять з того, що, по-перше, нації є явищем модерної епохи, «епохи націоналізму», по-друге, нації не зводяться до сучасної версії домодерних етнокультурних спільнот, по-третє, націоналізм передує нації. Об'єктом дослідження «модерністів» є процеси націотворення (уживання слова «творення» підкреслює перманентний характер національного будівництва).

Праця Е. Гелнера присвячена націотворенню в контексті процесів модернізації. Процеси націотворення, за Е. Гелнером, відбуваються шляхом творення елітарної національної культури та засвоєння її індивідом. Саме прийняття національної культури є неодмінною умовою входження представника етнічної спільноти в модерне суспільство². Концепція нації як «уявленої спільноти» Б. Андерсона пояснює націотворення бюрократичними й освітніми практиками модерного суспільства: спочатку нації як проект «уявляються» інтелектуалами, а згодом дійсність облаштовується відповідно до проекту³.

Концепція Б. Андерсона застосовувалася для дослідження української історії. Прикладом цього є стаття Р. Шпорлюка, у якій історія України розглядається як історія українського «національного проекту», що виграв історичне змагання у проектів «великої російської нації» та «великої польської нації», котрі розглядали українське населення як складову цих «великих націй»⁴. Послідовником Р. Шпорлюка є С. Плохій, який присвятив монографію науковій творчості М. Грушевського⁵. С. Плохій, спираючись на тезу Р. Шпорлюка, що національна історія є історією «творення, руйнування

і відтворення» («making, unmaking and remaking») націй, розглядає М. Грушевського як творця української нації («nation-builder») та руйнівника російської імперської нації. Концепція Б. Андерсона вже застосовувалася російським істориком О. Міллером для дослідження національного питання в Російській імперії. О. Міллер є автором монографії про українське питання в 60–70-ті рр. XIX ст. в контексті національного питання в Росії «епохи великих реформ» Олександра II (1855–1881)⁶. Статті О. Міллера з окремих проблем історії національного питання в Російській імперії та імперській національної політики були зібрані в окремому виданні⁷.

«Етносимволістська» концепція нації Е. Сміта є відповіддю на концепції Е. Гелнера і Б. Андерсона, у яких не приділяється увага витокам нації до початку націотворення. Е. Сміт також виходить з розуміння нації як модерної спільноти, але звертає увагу на те, що базою нації слугують символи, міфи та цінності домодерних етнічних спільнот. Націоналісти не створюють нові показники ідентичності, а в процесі націотворення актуалізують домодерні ідентичності⁸.

Вперше Правобережну Україну та загалом Західний край, «східні креси» колишньої Речі Посполитої як російсько-польське етнополітичне прикордоння розглянув М. Драгоманов у статтях, написаних для журналу «Вестник Европы» в 1870-х рр. Проблеми націотворення (звісно, автор не вживав цього терміну) в Східній Європі – польському, литовському, українському та білоруському національним рухам – у контексті відносин між Росією та новопосталою Німеччиною присвячувався цикл статей «Восточная политика Германии и обрусение»⁹. Міжнаціональні відносини на Правобережжі висвітлювалися М. Драгомановим у статті «Евреи и поляки в Юго-Западном крае»¹⁰.

Сучасна українська історіографія національної політики на Правобережній Україні представлена монографією Н. Щербак, у якій досліджені регіональні вияви політики щодо трьох національних питань – українського, польського та єврейського¹¹. Дана праця цінна, насамперед, значним обсягом фактичного матеріалу, але, на наш погляд, авторці бракує власної концепції національного питання й національної політики в Російській імперії, що дало б можливість увести фактичний матеріал у визначене теоретичне річище. Державному управлінню на Правобережній Україні присвячені праці В. Шандри¹². Лейтмотивом урядування в добу пізньої Російської імперії (1855–1917) була деполонізація Південно-Західного краю через усунення поляків від державного управління. Питання історіографії та джерел дослідження національного питання на Правобережжі розглядаються в працях Ю. Поліщука¹³.

Іноземна історіографія національного питання на Правобережній Україні представлена працями як фактологічного, так і концептуального характеру. Відносини між російською владою та польським, українським і єврейським населенням Правобережної України в 1863–1914 рр. стали об'єктом дослідження французького історика Д. Бовуа¹⁴. Автором польська шляхта Правобережжя розглядається як окрема етнополітична спільнота, а молода польська інтелігенція шляхетського походження початку XX ст. – як верства, залежна від польської шляхти. Проблеми відносин у трикутнику українського, російського та польського «національних проєктів» у Правобережній Україні присвячена й стаття К. Мацузато¹⁵. Важливою для розуміння російської національної політики в периферійних регіонах є інша праця К. Мацузато, у якій дається класифікація генерал-губернаторств залежно від місця регіону в імперській структурі та основних завдань губернської політики. Правобережна Україна, за класифікацією К. Мацузато, була периферійним регіоном, губернська політика в якому, т. зв. «етнічний бонапартизм», була спрямована на русифікацію, за словами автора, «шановних ворогів» Російської імперії, до яких на Правобережжі належали євреї й поляки¹⁶. Внеском російської історіо-

графії у вивчення політичної історії Правобережної України є колективна монографія «Западные окраины Российской империи», присвячена утворенню Російської імперії та імперській політиці в Західному краї, а також польській, українській, білоруській і литовській історіографії історії національних окраїн імперії¹⁷. Авторський колектив, до якого належить і згаданий вище О. Міллер, поділяє положення «конструктивістської» концепції нації Б. Андерсона щодо провідної ролі бюрократичних практик у процесах націотворення. Відтак основна увага авторів звернена на конструювання «російськості» в Західному краї представниками російської бюрократії, які проводили політику інкорпорації імперських окраїн, та проблематичності самого поняття «російськості».

Національне питання на Правобережній Україні на початку ХХ ст. набувало гіпертрофованого значення через різноманіття етноконфесійних спільнот, які замешкували регіон. Правобережжя являло собою політичну арену змагання «національних проєктів» – російського, українського, єврейського та польського. Специфіка цього протистояння визначалася, з одного боку, характером самих «національних проєктів», а з іншого боку, особливостями політико-правового становища регіону в структурі Російської імперії. Саме під кутом зору протистояння «національних проєктів» досліджується політична історія Правобережної України на початку ХХ ст. в нашій статті.

Виклик модерним імперіям, «старорежимним монархіям», кинула доба індустріалізації, що позначила перехід від ранньо- до пізньомодерного суспільства. Під ранньомодерними імперіями розуміємо імперії, які формувалися на ненаціональних підставах навколо ядра, що являла собою імперська поліетнічна і поліконфесійна еліта. Пізньомодерна епоха тотожна «епосі націоналізму»: масове суспільство постає замість станової й конфесійної мозаїки ранньомодерного суспільства, а індивіди ідентифікують себе як представники національних спільнот. Особливістю етноконфесійної структури ранньомодерного суспільства Центрально-Східної Європи (ХVI – середина ХІХ ст.) була етноконфесійна строкатість, що мала два виміри: 1) горизонтальний вимір, під яким розуміємо ущільнене просторове розміщення етноконфесійних груп у сільській місцевості та між районами міст; 2) вертикальний вимір, під яким розуміємо збіг (цілковитий або частковий) станово-класового й професійного розширення населення з його етноконфесійним розподілом.

Націотворення пізньомодерної епохи, що супроводжувалося руйнацією станів, перетворювало етноконфесійні спільноти на спільноти національні, котрі вимагали визнання власних національних прав як прав так би мовити колективної особистості. Ідеологією націотворення був націоналізм, що пропонував атомізованому капіталістичному суспільству альтернативу у вигляді солідарної спільноти – нації. Однак наявність різноманітних проєктів націотворення, що поширювалися на одне й те ж саме населення, призводило до конкуренції між «національними проєктами». Саме конкуренція проєктів, з одного боку, і ненаціональний характер модерних імперій, з іншого боку, призводили до появи національного питання – проблеми визнання національних прав. «Національні проєкти» або спрямовувалися на «націоналізацію», перетворення на націю домодерних етноконфесійних спільнот, як український і єврейський проєкти, або прагнули створення нації зі споріднених етноконфесійних спільнот, як російський і польський проєкти.

Території Правобережної України (офіційна назва – Південно-Західний край) відповідали Київська, Подільська та Волинська губернії, які об'єднувалися генерал-губернаторством. Наявність інституту генерал-губернаторства, що поєднував у своїх руках адміністративну і військову владу, свідчила про слабкість російських позицій у регіоні. Правобережна Україна в російському політичному просторі уявлялася як російсько-польське

прикордоння, поле змагання двох «національних проєктів» – проєкту «великої російської нації» та проєкту «великої польської нації». Обидва проєкти включали місцеву українську (за тогочасною офіційною термінологією – малоросійську) людність як один з елементів «національного проєкту». Міжнаціональні відносини також ускладнювалися наявністю єврейського питання, адже Правобережжя було одним із центрів російського єврейства.

Чотири «національних проєкти», чотири поля інтелектуальних дискусій і практичної діяльності спиралися на національну (точніше – етноконфесійну) структуру населення Правобережної України. Дані перепису населення Російської імперії 1897 р. не дають змоги визначити національну структуру населення. Анкета перепису не містила показника «нація» чи «національність». Відтак для приблизного встановлення чисельності представників тої чи іншої нації доводиться звертатися до показників «рідна мова». Опора на показник «рідної мови» при обчисленні національної структури населення Росії є загальною практикою в історіографії російської й української історії.

У питомій вазі населення регіону, що складалося з 9,6 млн осіб, українці (особи, які за показником «рідна мова» вибрали «малоросійське наріччя російської мови») становили 76,9% (7,4 млн чол.) населення; євреї (особи, які за показником «рідна мова» вибрали «єврейську мову», тобто їдиш) – 12,5% (1,2 млн чол.); росіяни (особи, які за показником «рідна мова» вибрали «великоросійське наріччя російської мови») – 4,3% (0,4 млн чол.); поляки (особи, які за показником «рідна мова» вибрали «польську мову») – 3,4% (0,3 млн чол.)¹⁸.

Центром Правобережної України та одним із культурних і економічних центрів Російської імперії був Київ. Поляки посідали четверте місце і в столиці Південно-Західного краю. Етнічний розподіл населення Києва був таким: росіяни – 54,2% киян (134,3 тис. чол.); українці – 22,2% (55,0 тис. чол.); євреї – 12,8% (29,9 тис. чол.) поляки – 6,7% (16,6 тис. чол.)¹⁹. Представники чотирьох згаданих етнічних спільнот боролися за посилення в Києві власних культурних і політичних позицій.

Російський національний проєкт, проєкт «великої російської нації», прагнув залучити до себе всіх російських підданих, здатних до русифікації, та передбачав поширення в масах офіційної ідеології, що ґрунтувалася на тріаді С. Уварова – «православ'я, самодержавство, народність». Разом із «націоналізацією» Російської імперії на рубежі ХІХ–ХХ ст. ця тріада також зазнала «націоналізації», набувши значення – «національна релігія, монархічна влада, державна нація». Доказом того є звернення до православ'я та «російськості» Олександра ІІ та Миколи ІІ²⁰. Російську національну політику можливо відтворити за бюрократичними практиками в царині національного питання. Додамо, що наявність двох умов включення в російську націю, – прийняття не лише російської культури, а й офіційної ідеології, – виключало з «російського проєкту», з точки зору бюрократії, євреїв. Адже єврейська ідентичність, як домодерна етноконфесійна, так і модерна національна, суперечила тріаді С. Уварова.

Охоронно-консервативні позиції російської бюрократії поєднали її з чорносотенством, російським радикальним націоналізмом. Чорносотенці являли собою опозицію «справа», але були насамперед монархічним рухом, і тому виступали не стільки проти влади, що обвинувачувалася чорносотенцями у відокремленні царя від народу, скільки проти опозиції «зліва», лібералів і соціалістів, а також проти іногородців та іновірців, насамперед євреїв. Революційні виступи та єврейські погроми жовтня 1905 р. показали, що під популістсько-монархічними гаслами можливо зібрати масовий рух. Більшість чорносотенних організацій, які уникали назви «партія» через «опозиційне» значення цього поняття, постали не раніше листопада 1905 р., будучи реакцією на революційні виступи²¹. Статутні завдання чорносотенних організацій, що включали

культурну і благодійну діяльність, були більше схожими не на партійні програми, а на завдання національного руху²². Праві радикали отримували від уряду грошові субсидії та були опорою влади в Державній Думі. Звернення уряду за підтримкою до правої опозиції свідчить про нестабільне становище російської влади з 1905 р., що могла спиратися винятково на радикальні сили, а це унеможливило проведення реформ і досягнення стабільності в Росії.

Південно-Західний край був центром російського радикального націоналізму, бо, з точки зору правої громадськості, у регіоні було достатньо ворогів «царя и отечества», іногородців та іновірів. Київ був одним із центрів російського націоналізму. Правобережна Україна була охоплена відділеннями чорносотенних організацій, насамперед Почаївського відділення Союзу російського народу²³. Провідна роль православної церкви в чорносотенному русі на Правобережжі пояснюється тим, що православна церква, поряд із бюрократією, була провідником національної політики: «православ'я» було першим складником тріади С. Уварова.

Серед чорносотенців було чимало етнічних українців, «тоже малоросов», і вірогідно, цим також визначалася антиукраїнська риторика радикальних націоналістів. Адже український рух кидав виклик і проекту «великої російської нації», і особистій ідентичності представників місцевої еліти як росіян, хоча й українського походження, а не українців. Збіг цілей губернської влади і місцевих правих радикалів штовхав їх до співробітництва.

Національна політика в Правобережній Україні визначалася тим, що основним завданням губернської влади була русифікація Південно-Західного краю, тобто усунення культурної віддаленості Правобережжя від російського центру. Російська національна політика мала негативний характер: передумовою проведення асиміляції були репресивні заходи проти неросійського населення та національних рухів.

«Українське питання» в Російській імперії було важливим з огляду на проблематизацію ним «російськості», бо, за тогочасними уявленнями, українська («малорусская») культура була елементом культури російської («общерусской»). Російська національна політика щодо українського питання була спрямована не проти українського населення як такого, а проти української інтелігенції, тобто проти українського націотворення. Адже українське населення підлягало включенню в поле дії російського національного проекту – проекту «великого російського народу». Антиукраїнське законодавство кінця XIX ст. базувалося на Емському указі 1876 р. про заборону українського письменства, що фактично був чинним до Першої російської революції. Емський указ унеможлилював будь-яку легальну діяльність української інтелігенції: окремішнтя мова була єдиною очевидною ознакою українства, що відрізняла його від росіян і поляків. Незважаючи на законодавчі перешкоди, український рух зберігся, представлений декількома сотнями активістів «громад», найбільшою з яких була київська «Стара громада»²⁴. «Громадівці» зберегли протяглість українського руху від «відлиги» Олександра II до Першої російської революції. Народницька ідеологія, розроблена «громадівцями», уможливила подальший розвиток українського руху в XX ст. Адже «народники», попри романтично-популістський характер народництва, презентували український рух як масовий рух від селянства до нації, а відтак – легітимізували «українську справу» в «епоху націоналізму».

Український національний рух у Російській імперії в 1905 р. фактично відродився після Емського указу. Пореволуційними кроками влади, спрямованими проти українського націотворення, було переслідування активістів українського руху, цензурні обмеження, що накладалися на україномовну пресу, та закриття «Просвіти» у Правобережній Україні в 1909–1912 рр.²⁵. Натомість на Катеринославщині «Просвіти»

безперешкодно продовжували свою діяльність. Причина цього полягала в особливому характері національної політики в Південно-Західному краї: русифікація регіону було головним завданням губернської адміністрації. Репресії проти «Просвіт» пояснювалися тим, що культурницька діяльність поширювалася на селянство, а це мало призвести до перетворення українського руху зі справи інтелігенції на справу народних мас. Після появи циркуляру від 20 січня 1910 р. про посилення контролю за «інородчеськими» товариствами була проведена перевірка діяльності українських і польських культурно-просвітницьких організацій Київщини. Однак закрита була лише київська «Просвіта». Підставою для закриття був зміст брошур, що видавалися «Просвітою» та призначалися для селянства²⁶. У 1912 р. була закрита й житомирська «Просвіта», обвинувачена в пропаганді «українського сепаратизму» серед селян²⁷.

Додамо, що саме чорносотенці підтримували обвинувачення українського руху в тому, що він являє собою «австро-польську інтригу», та були ініціаторами закриття «Просвіт» і заборони відзначення сотих роковин Т. Шевченка. Радикальні націоналісти давали місцевій владі ідеологічну аргументацію при проведенні антиукраїнської політики.

Єврейське населення Правобережної України перебувало під тиском виключного законодавства, що поширювалося на всіх російських підданих, які сповідували юдаїзм. Єврейське питання в Південно-Західному краї визначалося тим, що цей регіон, окрім Києва, входив до смуги єврейської осілости, де було дозволено постійне проживання російських євреїв. Останні перебували під тиском Тимчасових правил 3 березня 1882 р., за якими євреям заборонялося проживати в сільській місцевості, окрім євреїв-землеробів, купувати й орендувати нерухоме майно в сільській місцевості, а також торгувати по неділях і під час найбільших християнських свят²⁸.

Наприкінці XIX ст. євреї були обмежені в можливості отримати освіту. Метою впровадження т. зв. «відсоткової норми» було обмеження русифікації єврейства, бо акультурація російських євреїв розглядалася владою як загроза російській нації. До кінця XIX ст. набуття євреями модерної освіти вважалося владою за спосіб входження освічених (а відтак – вже «нешкідливих» для християнського населення) євреїв до російського суспільства. Натомість відтепер не лише традиційне єврейство, а все російське єврейство ставало в очах бюрократії «терпимими підданими», яким відмовлено бути членами російської нації. Міністерством народної освіти в 1887 р. була встановлена відсоткова норма прийняття євреїв до середніх і вищих навчальних закладів: у смузі осілости норма становила 10%, поза смугою осілости – 5% і в обох столицях, Санкт-Петербурзі та Москві, – 3%²⁹. Відсоткова норма була затверджена законом від 16 вересня 1908 р.³⁰ Закон з'явився після Першої російської революції, коли відсоткова норма фактично втратила чинність. Так, у 1906–1907 навчальному році «особи юдейського віросповідання» становили 20% студентів Київського університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту³¹. У пореволюційні роки правові обмеження євреїв для здобуття освіти стали ще більш жорсткими. 11 березня 1911 р. Микола II затвердив постанову Ради міністрів про поширення відсоткової норми на тих євреїв, які склали іспити екстерном³². Урядове нововведення позбавило тисяч молодих євреїв можливості отримати свідоцтво про середню освіту, наявність якого дозволяло вступити до вищого навчального закладу.

Нерівноправність євреїв поєднувалася з антисемітськими настроями влади та правої громадськості, які вбачали в євреях експлуататорів «корінного населення», а на початку XX ст. ототожнили єврейську молодь з революційним рухом. Для того, щоб усунути єврейське питання, питання про рівноправність євреїв, з порядку денного по-

літичного життя, центральна влада разом із правою громадськістю були ладні висунути проти євреїв «середньовічне» обвинувачення в уживанні християнської крові та «новітнє» звинувачення в світовій змові з метою підкорення світу: міністерство юстиції, за ініціативи чорносотенців, сфабрикувало «справу Бейліса» (1911–1913), судовий процес по якій проходив у Києві; закордонна розвідка сфабрикувала «Протоколи сіонських мудреців», що з 1903 р. поширювалися правими колами.

Лейтмотивом життя російського єврейства було постійне очікування погромів. Виявом антисемітизму в Російській імперії були хвилі погромів 1881–1882 і 1903–1906 рр., два типологічно споріднених етнополітичних конфлікти в історії Східної Європи. Перша хвиля погромів призвела до появи національного руху серед російського єврейства, оскільки молода російсько-єврейська інтелігенція усвідомила проблематичність акультурації євреїв і входження їх до російської нації³³. Питання про причини погромів залишається в історіографії нез'ясованим. Сучасні історики погромницького руху сходяться на тому, що російська влада не виступала в ролі ініціатора погромів³⁴. Виникнення кризових ситуацій, як-от убивство Олександра II в 1881 р. або Перша російська революція (1905–1907), звертали увагу населення на винуватців кризи, всюдисущих чужинців, тобто євреїв, «чужих» *par excellence*. Представники місцевої військової й поліційної влади не перешкоджали погромникам, як правило, у перші три дні погромів. Беручи участь у погромах, населення отримувало змогу випустити «пару» невдоволення кризовою ситуацією. Офіційною причиною другою хвилі погромів (1903–1906) була названа «революційність» єврейства: представники влади ототожнювали революціонерів і єврейську молодь. Опозиційна громадська закидала владі організацію погромів для здобуття підтримки християнського населення. Найбільш масштабні погроми на Правобережжі відбулися в Києві та Житомирі.

Серед політичних ідей кінця XIX – початку XX ст., стосовно яких велися дискусії в рамках єврейського національного проекту, основними були три альтернативні ідеї: 1) ідея асиміляції – входження євреїв як конфесійної групи до складу державних націй Європи (у сучасній історіографії надається перевага терміну акультурація, бо євреї цілком не втрачали свою ідентичність, а почасти переймали культури державних націй); 2) ідея сіонізму – політичний рух за утворення єврейської держави чи автономного політичного утворення в Палестині або на іншій території; 3) ідея автономізму – політичний рух за національне відродження євреїв діаспори, спрямований на визнання національних прав євреїв як екстериторіальної нації (провідним послідовником автономістської ідеї з 1903 р. була соціал-демократична партія Бунд). Погляди прихильників трьох згаданих ідей були афористично резюмовані автономістом С. Дубновим, істориком і ліберальним націоналістом: для прихильників асиміляції євреї – «нація минулого», історія якої добігла кінця, для сіоністів євреї – «нація майбутнього», яка постане в єврейській державі, а для автономістів євреї – нація й минулого, і теперішнього, і майбутнього часу³⁵.

Виявом акультурації російського єврейства була поява т. зв. російсько-єврейської інтелігенції, прошарку російської інтелігенції єврейського походження. Акультурація євреїв була метою діяльності Товариства поширення просвіти між євреями в Росії (ТПЄ), заснованої в Санкт-Петербурзі в 1863 р. Київське відділення ТПЄ, що поширювала свою діяльність на Південно-Західний край, було засновано в 1903 р. Київське відділення у своїй діяльності зіткнулося з протидією місцевої влади – Київського генерал-губернатора та адміністрації Київського начального округу. Непоступливість місцевої бюрократії примушувала керівництво Київського відділення ТПЄ неодноразово звертатися до міністра народної просвіти для вирішення спірних питань, таких як вимоги до існуючих єврейських навчальних закладів і питання про відкриття нових навчальних закладів³⁶.

Польське питання на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. визначалося тим, що після Січневого повстання (1863–1864) було введено обмежувальне законодавство проти поляків. Антипольські закони Олександра II зберігали чинність і на початку XX ст. Після революційного 1905 р. постало питання про перегляд обмежувального законодавства в Західному краї. Основою антипольського законодавства були два закони. Першим із них, від 10 грудня 1865 р., були введені обмеження на польське землеволодіння. Відтоді польським поміщикам заборонялося продавати землю полякам. Отримувати землю від польських поміщиків мали право винятково їхні прямі спадкоємці³⁷. За наступне півстоліття польське поміщицтво втратило близько половини своєї земельної власності. Другим підставовим обмежувальним заходом була заборона освіти польською мовою. Закон від 3 квітня 1892 р. про переслідування таємного навчання польській мові був чинним до 24 грудня 1906 р. (остаточно скасований Державною Думою 21 травня 1907 р.)³⁸. Метою виключного законодавства проти поляків було позбавлення польської шляхти та молоді польської інтелігенції, провідних верств польського націотворення, домінуючого становища в Південно-Західному краї.

Революційні події 1905 р. змусили владу піти на поступки громадськості. Такою поступкою було поява Тимчасових правил про товариства і союзи від 4 березня 1906 р., за якими дозволялася діяльність громадських організацій, включно з національними. Skorиставшись цим дозволом, представники польської інтелігенції Києва заснували товариства «Освята», що було зареєстроване київською губернською адміністрацією 14 липня 1906 р. Однак 6 грудня 1906 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор закрив «Освятю», пославшись на Положення про надзвичайну охорону³⁹. Справжня причина закриття «Освяти» полягала в тому, що, на погляд місцевої влади, товариство прагнуло ополячити «погано освічене малоросійське населення». Після Першої російської революції «Освята» відновила свою діяльність. У 1909 р. за рішенням Сенату було остаточно припинено існування мережі товариства в Правобережній Україні⁴⁰. Заборона діяльності «Освяти» в Південно-Західному краї не поставила крапку в історії польського руху на Правобережжі. На зміну «Освяти» прийшли неформальні товариства, клуби і гуртки, до яких належали клуби «Огниво» і «Огнисько» та мережа осередків і гуртків «Полонії». Польські культурницькі товариства поширювали свою діяльність переважно на студентську молодь. Масовий характер товариства «Полонія» виявлявся в її багаторівневій структурі. Ядро «Полонії», «коло сеньйорів», утворювали багаторічні активісти польського руху. Другий рівень структури «Полонії» складався із студентських товариств – власне «Полонії», «Корпорації» та «Лехії». Третій рівень «Полонії» утворювався шкільними й робітничими гуртками. Влада не наважувалася закрити польські неформальні товариства, бо тоді б польський рух перейшов у підпілля, а відтак не підлягав би поліційному контролю⁴¹. Посилення поліційного контролю за польськими товариствами відбулося в 1912–1913 рр., до п'ятидесятих роковин Січневого повстання (1863–1864) та напередодні Першої світової війни (1914–1918)⁴². Російська влада вбачала в поляках потенційних ворогів, які перейдуть на бік Австро-Угорщини в разі початку війни.

Головною особливістю російської національної політики в Південно-Західному краї була її антипольська спрямованість. Польський рух, з точки зору влади, становив загрозу не стільки тому, що посилював польську націю, скільки тому, що прагнув спольщити «малоросів», українське населення Правобережжя. Російський проект виборював у польського проекту право залучити до російської нації українців. Український рух пов'язувався бюрократами з «польською інтригою»: «малороси» не мали причин для відокремлення від росіян. Річ не в тім, чи була здатна російська влада зрусифікувати

українців, чи мав намір і чи був здатен польський рух ополячити українців. Річ у тім, як російською бюрократією уявлялися російсько-польські відносини, а відтак – на підставі яких уявлень проводилася національна політика на Правобережжі.

Таким чином, Правобережна Україна являла собою окраїнний регіон Російської імперії, культурно віддалений від російсько-православного центру. Політико-правове становище Правобережної України в структурі Російської імперії визначалося боротьбою за Південно-Західний край чотирьох «національних проектів» – російського, українського, єврейського та польського. Національне питання на Правобережжі обумовлювалося, з одного боку, чинністю обмежувального законодавства проти українців, євреїв і поляків, а з іншого боку, – процесами творення російської, української, єврейської й польської націй, пришвидченими в 1905–1914 рр. Негативний характер національної політики на Правобережній Україні обумовлювався змаганням двох «національних проектів» – проекту «великої російської нації» та проекту «великої польської нації». Український проект опинився між жорнами двох «великих» проектів. Ідеологічне обґрунтування російської національної політики на Правобережжі надавали чорносотенці, радикальні російські націоналісти.

Перспективними напрямками подальшого вивчення національного питання на Правобережній Україні в 1905–1914 рр. є, по-перше, вивчення міжнаціональних відносин у регіоні; по-друге, проведення порівняльного аналізу політико-правового становища Правобережної України з іншими периферійними регіонами Російської імперії.

¹ Касьянов, Г. В. Теорії нації та націоналізму. К., 1999.

² Гелнер, Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. К., 2003.

³ Андерсон, Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001.

⁴ Шпорлюк, Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави. – Сучасність, 1996, № 11, 74–87; № 12, 53–65.

⁵ Plokhy, S. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, Buffalo, London, 2005.

⁶ Миллер, А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., 2000.

⁷ Миллер, А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. М., 2006.

⁸ Сміт, Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху. К., 2009.

⁹ Драгоманов, М. П. Восточная политика Германии и обрусение. – В: Драгоманов, М. П. Политические сочинения. Т. 1: Центр и окраины. М., 1908, с. 1–216.

¹⁰ Драгоманов, М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края. – В: Драгоманов, М. П. Политические сочинения. Т. 1: Центр и окраины. М., 1908, 217–267.

¹¹ Щербак, Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). К., 2005.

¹² Шандра, В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії. – Регіональна історія України, 2007, № 1, 155–166; Шандра, В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні. – Український історичний журнал, 2007, № 2, 143–158.

¹³ Поліщук, Ю. М. Національні меншини Правобережної України та політика російського царизму щодо них в працях дореволюційних дослідників. – В: Гілея: збірник наукових праць. Випуск 28. К., 2009, 132–146; Поліщук, Ю. М. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази. – В: Гілея: збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2007, 93–112.

¹⁴ Бовуа, Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К., 1998.

¹⁵ Мацузато, К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века. – Ab Imperio, 2000, № 1, 81–99.

¹⁶ *Мацузато, К.* Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу. – В: Новая имперская история постсоветского пространства. Казань, 2004, 427–458.

¹⁷ Западные окраины Российской империи. М., 2008.

¹⁸ Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и регионам. Волынская губерния. – http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=36; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и регионам. Киевская губерния. – http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=44; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и регионам. Подольская губерния. – http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=61.

¹⁹ *Іванюк, О.* Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. – Краєзнавство, 2008, № 1–4, 71–73.

²⁰ *Вортман, Р.* «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века. – В: РОССИЯ/RUSSIA. Выпуск 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVI–II – начало XX века. М., 1999, с. 243.

²¹ *Омельянчук, И. В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). К., 2000, с. 118.

²² Устав общества под названием Всероссийский Дубровинский Союз русского народа. СПб., 1912, 3–4.

²³ *Федьків, О.* Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст.). – Молода нація, 2004, № 4, 8–9.

²⁴ Див.: *Світленко, С.* Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності). – Київська старовина, 1998, № 2, 9–28.

²⁵ *Беллуєнко, О.* Гибель «Просвіт». – Украинская жизнь, 1912, № 1, 29–30.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 797, арк. 28–33.

²⁷ На Украине и вне её. – Украинская жизнь, 1912, № 2, 99–100.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 2: 1882. СПб., 1886, № 834.

²⁹ *Зайончковский, П. А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). М., 1970, с. 134.

³⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 28: 1908. СПб., 1911, № 31008.

³¹ *Іванов, А.* «Еврейский вопрос» и высшее образование в России (конец XIX – начало XX вв.). – Вестник Еврейского университета в Москве, 1994, № 1, с. 42.

³² Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 31: 1911. СПб., 1914, № 34900.

³³ *Барталь, И.* От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. М. – Иерусалим, 2007, 235–236.

³⁴ Див.: *Безаров, А.* Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX века. – В: Исторична панорама. Випуск 9. Чернівці, 2009, с. 78; *Миллер, А.* Империя Романовых и евреи. – В: *Миллер, А.* Империя Романовых и национализм. М., 2006, 132–135.

³⁵ *Дубнов, С. М.* Нация прошлого и нация будущего. – В: *Дубнов, С. М.* Письма о старом и новом еврействе (1897–1907). СПб, 1907, 181–182.

³⁶ Отчет Киевского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1912 год. К., 1913, с. 716.

³⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 40: 1865. СПб., 1867, № 42759.

³⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 12: 1892. СПб., 1895, № 8486; Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты 1907 год. Сессия 2-я. Т. 2. Заседание 31–53 (с 1 мая по 2 июня). СПб., 1907, стб. 898–922.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 679, арк. 1.

⁴⁰ Там само, арк. 25.

⁴¹ Там само, спр. 346, арк. 6–9 зв.

⁴² Там само, арк. 2.